

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ ЗАКОННОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

*Демчук Павло Володимирович,
аспірант кафедри кримінального права та кримінології
Львівського національного університету
імені Івана Франка*

1. Розуміння принципів права, до яких належать і кримінально-правові принципи є широким полем для дискусії. На це вказує, зокрема, різноманіття наукових визначень цієї категорії. Ключовими у розумінні принципів права є такі характеристики: зумовленість керівних засад (ідей) об'єктивними закономірностями існування і розвитку людини й суспільства та визначення ними змісту і спрямованості юридичного регулювання¹; загальність і стабільність їх вимог, що уособлюють суспільні цінності, дозволяють відтворити їх при формуванні та дії права, визначення його характеру і напряду подальшого розвитку². Різне розуміння принципів права пояснюється дискусійністю їх природи з огляду на тип праворозуміння – природно-правовий і позитивістський³. Окремі науковці наголошують, що виникнення принципів права є необхідною умовою подальшого їх закріплення у вигляді юридичних принципів і норм, що свідчить про актуальність їх для суспільства і необхідність їх юридичного оформлення⁴.

2. Питання про підхід до розуміння принципів кримінального права тісно пов'язане із методологією його дослідження. Основу методології складають філософсько-світоглядні підходи, загальнонаукові методи, тобто такі, які використовуються в усіх або більшості наук, групові методи, а також спеціальні

¹ Рабінович П.М. *Основи теорії та філософії права: навч. Посібник* (Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021) 114

² Козюбра Микола (ред.), *Загальна теорія права: підручник* (Вайте, 2015) 70

³ Уварова Олена, *Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика* (Друкарня МАДРИД 2012) 9

⁴ Колодій А. 'Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання)' (автореф. дис. д-ра юрид. наук, КНУ ім. Т. Шевченка 1999) 3

методи, тобто прийнятні для дослідження якоїсь однієї науки⁵. Рабінович П.М. наголошує на тому, що дослідницькі концептуальні підходи – певні вихідні аксіоматичні ідеї, засади, котрі а) постулюють загальну стратегію дослідження, б) відбір досліджуваних фактів та в) інтерпретацію результатів дослідження. Серед таких підходів вирізняються, зокрема, матеріалістичний та ідеалістичний, діалектичний та метафізичний, гностичний та агностичний, біологізаторський та соціальний, персоналістичний (людиноцентричний), комунітарний (колективістський). Концептуальний підхід зумовлює вибір відповідних йому методів дослідження – як загальнонаукових чи групових, так і спеціальних. Матеріалістичний підхід ґрунтується на вихідному положенні про те, що з-поміж матеріальних та ідеальних (духовних) явищ першопочатковими, глибинно визначальними є власне матеріальні. Свідомість, розум, інтелект виникають лише на певному – вельми високому рівні розвитку матерії як її специфічна властивість, яка, отже, є похідною від першої. Другий же з названих підходів – ідеалістичний – ґрунтується на протилежній відповіді на питання щодо означеної першопочатковості, первинності виникнення кожного із двох названих різновидів згаданих явищ⁶.

3. На наше переконання, дослідження принципу законності слід здійснювати саме із ідеалістичного підходу. Обґрунтовуючи цю тезу ми виходимо із філософських та історичних передумов формування та розвитку принципу законності у кримінальному праві.

4. Передумовою для закріплення в нормативних актах правових положень, що обмежують свавілля суверена щодо накладення покарань були зловживання останніх. Поступова боротьба між різними соціальними станами та узгодження компромісів щодо нормативного регулювання найважливіших питань суспільного життя посприяли розвитку ідей щодо необхідності публікування

⁵ Рабінович П. 'Методологія юридичної науки' в *Юридична енциклопедія. Том 3* (Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана 2001) 618

⁶ Рабінович П.М. *Основи теорії та філософії права: навч. Посібник* (Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021) 234-235

карних законів, неможливості суддів свавільно застосовувати покарання. Праці таких філософів та правників як Томаса Гоббса, Шарля Монтеск'є, Франсуа Марі Вольтер, Чезаре Беккарія та Пауля Ансельма Феєрбаха вплинули на формування кримінальних законів країн Європи у 18-19 століттях. Основними цінностями, які справедливо вважаються науковцями за такі, що складають підвалини принципу законності є особиста свобода та автономія, демократія, поділ влад та верховенство права⁷.

5. До положень Кримінального кодексу України у яких контекстуально визначений принцип законності відносять: поняття підстави кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 2 КК України), вимогу визначення кримінальної протиправності діяння та його кримінально-правових наслідків виключно кримінальним законом (ч. 3 ст. 3 КК України), заборону застосування кримінального закону за аналогією (ч. 4 ст. 3 КК України), заборону зворотної дії кримінального закону, який погіршує становище особи (ч. 2 ст. 5 КК України). Єдність позицій науковців щодо того, що саме цими положеннями виражається принцип законності – відсутня.

6. Окремі дослідники принципів кримінального права тяжіють до сприйняття цієї категорії як формально визначених правових положень. Наприклад, Гацелюк В.О. послідовно обґрунтовує позицію, що принципи повинні бути формалізованими ідеалами, які будуть виконувати роль зв'язку між Конституцією України та юридичними реаліями сьогодення⁸. Гнатів І.М. у своєму дослідженні розкриває сутність принципу «*non bis in idem*» через його нормативне закріплення у Конституції України та Кримінальному кодексі України⁹. Слід відзначити, що протилежні позиції також наявні у наукових студіях. Наприклад, Резнік Ю.С., яка досліджувала реалізацію принципу гуманізму в кримінальному праві, вважає, що

⁷ Демчук П. 'Історичні та філософські засади становлення та розвитку принципу законності в кримінальному праві' (2020) 70 Вісник Львівського університету. Серія юридична. 224

⁸ Гацелюк В. 'Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції)' (автореф. дис. канд. юрид. наук, ЛНУ ім. І. Франка 2005) 6

⁹ Гнатів І. 'Принцип «*non bis in idem*» у кримінальному праві України' (автореф. дис. канд. юрид. наук, ЛьвДУВС 2013) 4

застосування принципів кримінального права не залежить від їх закріплення у законодавстві; авторка формує основні положення принципу гуманізму через філософські засади його розвитку¹⁰. Шевченко С.В. в ході дослідження принципу пропорційності у кримінальному праві висловлює позицію, що притаманний принципам права абстрактний характер, навіть у разі його закріпленості в позитивному праві, залишає простір для його динамічного тлумачення з урахуванням потреб як правозастосування, так і правореалізації, та жодним чином не нівелює його зміст та, відповідно, не суперечить його природі¹¹. Позиція вищевказаних авторок є подібною до висловленого в одній із численних публікацій Козюбри М.І. твердження про позитивний вплив інституціалізації принципів права в державних нормативних актах та вказівки на те, що у відповідних державних нормативних актах, по суті, фіксується форма відповідного принципу, яка наповнюється реальним змістом у процесі застосування принципу до конкретної правової ситуації¹².

7. Гришук О.В., обґрунтовано стверджує про те, що на відміну від норм позитивного права, принципи права, щоб мати регулятивне значення, не обов'язково мають бути формально визначеними¹³. До форм визнання принципів права як регуляторів суспільних відносин Уварова О.О. відносить мовчазне дотримання принципів права у процесі реалізації права за умови усвідомлення їх вимог як юридично обов'язкових; безпосереднє застосуванні його вимог при вирішенні судової справи (неоскарження судового рішення, в якому застосовано принцип права або ж визнання правильності його застосування судом вищої інстанції)¹⁴. Видається, що позиція дослідниць є подібною до твердження Раза Д.,

¹⁰ Резнік Ю. 'Принцип гуманізму та його реалізація в кримінальному праві України' (автореф. дис. канд. юрид. наук НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького 2017) 8

¹¹ Шевченко С. 'Принцип пропорційності у системі принципів кримінального права: стан дослідження проблеми' (2019) 3 Підприємництво, господарство і право <<http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/3/56.pdf>> 291

¹² Козюбра М. 'Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій' (2017) 11 Право України 4

¹³ Гришук О. 'Принципи права: філософсько-правовий вимір' (2015) 61 Вісник Львівського університету. Серія юридична 20

¹⁴ Уварова Олена, *Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика* (Друкарня МАДРИД 2012) 20

що принципи не стають правом через одне судове рішення. Вони проникають у право як звичай та є обов'язковими лише у тих випадках, коли вони мають видиму авторитетну підтримку в низці судових рішень. Як і звичаєве право, правові принципи, сформовані судовою практикою, не повинні бути точно визначені в судових рішеннях. В таких документах може бути лише згадка про цей принцип, який покладений в основу прийнятих рішень¹⁵.

8. Одним із способів об'єктивації принципів права як однієї зі складових правової свідомості є їх визначення у нормативно-правових актах. Ця теза також підтверджується тим, що з прагматичної точки зору на натуралістичний підхід основним є розуміння, що люди неминуче беруть участь у соціальній діяльності, яка носить нормативний характер. Тобто цілеспрямована діяльність людей породжує практики спрямовані на досягнення ідеалів або цінностей. Одним із способів охарактеризувати такий натуралізм є твердження про те, що соціальна та цілеспрямована природа людей робить орієнтовану на ідеали діяльність природною частиною людського життя, а відтак його важко зрозуміти без ціннісної орієнтації¹⁶.

9. Такий підхід вимагає визначення цінностей, що складають підвалини принципу законності у кримінальному праві. Наприклад, Альберт Дайсі, досліджуючи принцип верховенства права (а саме з позицій, що принцип законності в кримінальному праві є елементом верховенства права здійснюється наше наукове дослідження) розуміння принципу законності у кримінальному праві проявляє через цінності особистої свободи¹⁷. До інших цінностей слід віднести – поділ влад, верховенство права та демократію¹⁸.

10. Видається переконливою позиція Козюбри М.І., що принципи права не слід зводити до форми «наукової раціональності» — виразу пізнаних об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, як це намагалися зробити представники юридичного позитивізму, а слідом за ними й чимало вітчизняних правознавців.

¹⁵ Raz J 'Legal Principles and the Limits of Law', (1972) 81 YALE L. J. 848

¹⁶ Taekema S. 'Theoretical and Normative Frameworks for Legal Research: Putting Theory into Practice' (February 14, 2018) Law and Method <<https://ssrn.com/abstract=3123667>> 9

¹⁷ Dicey Albert Venn, *Introduction to the study of the law of the constitution* (Liberty Classics 1982) 142

¹⁸ Peristeridou Christina, *The principle of legality in European criminal law* (Intersentia 2015) 64

Наукова раціональність продуктивна там, де аналізуються факти, вивчаються матеріальні або близькі до них нематеріальні об'єкти реальності. Проте вона практично безсила тоді, коли йдеться про досягнення цінностей, принципів і норм. Тут правники мають звертатися як до позанаукової раціональності, так і до позараціональних форм правосвідомості¹⁹.

11. Відтак, вважаємо, що вивчення цінностей та ідеалів, як однієї із складових двооб'єктної сутності принципу законності у кримінальному праві, обумовлює використання ідеалістичного підходу наукового дослідження. З іншого боку, певний обсяг змісту принципу законності все ж має нормативне відображення у Кримінальному кодексі України. Визначальним зв'язком між фактичним та нормативним аспектами наукової діяльності є потреба в контексті, адже ми не можемо зрозуміти цінності, не досліджуючи конкретної ролі цих цінностей на практиці, тобто без розуміння фактичного контексту в які значення діють²⁰. Ціннісну основу принципу законності в кримінальному праві слід досліджувати орієнтуючись на класичні методи ідеалізму²¹ підкреслюючи роль ідеальних речей у визначенні матеріального світу, протиставляючи їх методиці матеріальної діалектики про те, що саме в нормативній науці визначаються основні принципові положення, а ідеї та цінності, без їх формалізації не носять наукового значення. Таким чином, аналіз кримінального закону здійснюється не стільки із тим, щоб визначити зміст принципу законності в кримінальному праві, а визначити ту частину змісту цього принципу, яка об'єктивована у цьому конкретному документі та з'ясувати, який вплив це має на суспільні відносини.

¹⁹ Козюбра М. 'Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій' (2017) 11 Право України 9

²⁰ Taekema S. 'Theoretical and Normative Frameworks for Legal Research: Putting Theory into Practice' (February 14, 2018) Law and Method <<https://ssrn.com/abstract=3123667>> 2

²¹ Daniel Sommer Robinson. (Idealism. Encyclopædia Britannica). <<https://www.britannica.com/topic/idealism>> (дата звернення 18.12.2020)